فصلنامه تحقیقات جدید در علوم انسانی
Human Sciences Research Journal
دوره جدید، شماره ۲۵، زمستان ۱۳۹۸، صص ۲۸۱-۲۶۱ New Period, No 25, 2020, P 261-281
شماره شاپا (۷۰۱۸-۲۴۷۶) ISSN (2476-7018)

ترجمه کتاب چهار سفر اولیاء چلبی سیاح عثمانی به ایران در دوره شاه صفی و شاه عباس دوم صفوی ۱۰۷۷-۱۰۵۶هـ.ق/ ۱۶۶۷-۱۶۴۶م

علی ابوالقاسمی[۱]. دکتر مهدی وزینی افضل[۲]
۱. دانشجوی دکترای تاریخ ایران اسلامی دانشگاه اصفهان. ایران
۲. استادیار گروه تاریخ دانشگاه جیرفت. ایران
Drmahdivazin@gmail.com

مقدمه

یکی از مهمترین سفرنامه‌هایی که در نیمه دوم قرن یازدهم هجری/ قرن هفدهم میلادی، در جهان اسلام نوشته شده، سیاحتنامهٔ اولیاء چلبی (۱۰۲۰-۱۰۹۳هـ.ق/۱۶۱۱-۱۶۸۲م)، سیاح اهل عثمانی و ملقب به ابن بطوطه ترک‌ها (بروسه‌لی، ۱۳۴۲، ج ۳: ۱۵) است. اولیاء در طی بیش از چهل سال مسافرت در سرزمین‌های قلمرو دولت عثمانی و برخی مناطق خارج از سلطه آن، مشاهدات خود را در سیاحتنامه‌ای ده جلدی ثبت و ضبط کرده است. برخی محققان آن را با سفرنامه شاردن مقایسه کرده و برخی آن را مفصل‌ترین سفرنامهٔ تاریخ اسلام و بلکه جهان دانسته‌اند که مانند دایره المعارفی به موضوعات مختلف پرداخته و اطلاعات ارزشمندی به دست می‌دهد.

اولیاء در تحریر مشاهداتش به توصیف عمومی شهرها، تحلیل معنی اسم شهرها، روایت تاریخچه شهرها، عادات و عرف سکنه و اهالی شهرها، زیارتگاه‌ها، محصولات، خوردنی‌ها، نوشیدنی‌ها، مشاهدات عجیب و غریبش و زبان و مذهب اهالی شهرها پرداخته است. فون هامر پورگشتال مورخ اتریشی، نخستین مورخی است که در تالیف کتاب *«تاریخ امپراطوری عثمانی»* از سفرنامه چلبی یاد و از آن در تالیف آثارش استفاده کرده است (پورگشتال، ۱۳۸۷: ج ۳: ۲۰۶۹).

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-06]

مجموعه این چهار سفر چلبی به ایران، توسط آقای علی ابوالقاسمی و دکتر مهدی وزینی افضل از ترکی استانبولی به فارسی ترجمه شده است و توسط انتشارات دانشگاه جیرفت در ۳۰۶ صفحه، در بهار ۱۳۹۹ به چاپ رسیده است.

زندگینامه اولیاء چلبی

تنها اثر قدیمی که در مورد حیات اولیاء چلبی اطلاعاتی به ما ارائه می‌کند، سیاحتنامه اوست. به جز این اثر، متأسفانه در خصوص زندگی و حیات او منبع مهم دیگری در دست نیست. اولیاء به گفته خود در ۱۰ محرم ۱۰۲۰ هـ‌ق/ ۲۵ مارس ۱۶۱۱م، در محلهٔ اون قاپی شهر استانبول به دنیا آمد (عربخانی، ۱۳۹۴: ۶۶)، نامش اولیاء و نام پدرش درویش محمد ظلی بوده است (چلبی، ۱۳۱۴: ج۱: ۳۰ و ۲۲۸ و ۲۴۴ و ۴۲۴؛ ج۶، ۲۲۶ و ۲۶۷). پدرش رییس صنف طلاسازان (قیومجی باشی) استانبول و طلاساز قصر توپقاپی بوده است (اولیاء، ۱۳۱۴: ج۱، ۲۵۸). مادرش نیز اصالتاً اهل ابازه بود که توسط سلطان احمد اول به کاخ سلطنتی آورده شد و بعدها به پاس خدمات رییس طلاسازان دربار، به عنوان هدیه به درویش محمدظلی بخشیده شد (شاو، ۱۳۷۰: ۴۹۲). جدّ اعلای اولیاء به خواجه احمد یسوی، صوفی مشهور ترک می‌رسد.

اولیاء در میان اجدادش از یاووز اِر یاد می‌کند که در کوتاهیه ساکن بوده و در فتح استانبول در زمان سلطان محمد فاتح مشارکت داشته است. بعد از فتح استانبول، اجداد اولیاء به استانبول مهاجرت کردند. اولیاء در استانبول به دنیا آمد و در مدارس استانبول درس خواند، زبانهای عربی و فارسی، موسیقی، نجو و تجوید فرا گرفت و به حفظ و قرائت قرآن و خط پرداخت و در فنون ظریفه مهارت پیدا کرد (چلبی، ۱۳۱۴: ج۱: ۲۴۵). چنانکه نقش و نگار و طلاکاری برخی از کاخهای آن روزگار مربوط به اوست (شاو، ۱۳۷۰: ۲۵۳). اعضای خاندان او، چهره‌های برجسته‌ای در دولت عثمانی بودند. از جمله آنها ملک احمدپاشا دایی اولیاء می‌باشد که نقش مهمی در تحقق سفرهای چلبی داشته است. اولیاء در بسیاری از سفرها همراه دایی خود بود و در سایهٔ این نزدیکی، بسیاری از شهرها و مناطق را سیاحت نمود. از این روست که از خود با عنوان «ملک احمد پاشالی» یعنی منتسب به ملک احمدپاشا یاد می‌کند (عربخانی، ۱۳۹۴: ۶۸). با توجه به نفوذ خاندان اولیاء، وی نیز خیلی زود به دربار عثمانی راه یافت. اولیاء در سال ۱۰۴۰ هـ‌ق/۱۶۳۰م و بعد از تلاوت قرآن در مسجد ایاصوفیه، به خدمت سلطان مراد چهارم (حک: ۱۰۴۹-۱۰۳۲هـ‌ق/ ۱۶۲۳-۱۶۴۰م) رسید (چلبی، ۱۳۱۴: ج۱: ۲۴۴). بعد از این ماجرا مورد عنایت سلطان قرار گرفت و به خدمت در نظام عثمانی مفتخر گردید (چلبی، ۱۳۱۴، ج۱: ۲۵۸). اولیاء از سال ۱۰۵۰ هـ‌ق/۱۶۴۰م، رو به سیاحت آورد و در طی بیش از چهل سال مناطق بسیاری چون آناطولی، عراق، شام، قفقاز، مصر، سودان، صحرای عرب تا شمال حبشه، بالکان، آلبانی، رومانی، مجارستان، وین، هلند، بوسنی و هرزگوین، جنوب روسیه و بخش‌هایی از ایران را از نزدیک مشاهده نمود. وی سرانجام در سال ۱۰۹۱هـ‌ق/ ۱۶۸۰م به استانبول مراجعت کرد و سه سال آخر عمر خود را به جمع آوری یاداشت‌ها و مشاهدات خود پرداخت (شاو،

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-06]

۱۳۷۰: ج۱: ۴۹۴). تاریخ درگذشت و محل دفن اولیاء چلبی به طور دقیق معلوم نیست. احتمالا وی در سال ۱۰۹۳هـ‌ق/۱۶۸۲م از دنیا رفته باشد (بروسه‌لی، ۱۳۴۲، ج ۳: ۱۵)

سفرهای اولیاء چلبی

اولیاء در سال ۱۰۴۰هـ‌ق/ ۱۶۳۱م، و در بیست سالگی رویایی می‌بیند که نزد پیغمبر و صحابه و امامان نشسته، هنگامی که قصد بوسیدن دست آن حضرت را داشته، به جای «شفاعت» یا رسول اللّه، می‌گوید «سیاحت» یا رسول اللّه. تعبیر آن را از چند عالم و عارف پرسیده و هریک وعده سعادت در دنیا و آخرت را به وی می‌دهند و می‌گویند که تعبیرش این است که اولیاء اهل سیاحت و گشت و گزار می‌شود (چلبی، ۱۳۱۴، ج۱: ۳۰). بعدها این رویا به حقیقت می‌پیوندد. اولیاء قریب به چهل سال به سیاحت پرداخت و حاصل آن را در ده جلد به رشته تحریر درآورد. فهرست کلی سفرنامه اولیاء بدینگونه است:

موضوعات جلد اول سفرنامه اولیاء چلبی

به گفته خود اولیاء، وی از همان آغاز نوجوانی و جوانی به خاطر نشست و برخاست با درباریان و صوفیان، مطالب بسیاری درباره بلاد مختلف شنیده و علاقه بسیاری به زیارت حج و سیاحت اقالیم اربعه داشته است. لذا همواره به سیر و تماشای قصبات، محلات و باغات استانبول می‌پرداخته است (چلبی، ۱۳۱۴، ج۱: ۲۸-۲۹). جلد اول سفرنامه‌اش نیز اختصاص به استانبول دارد. وی در این جلد به توصیف محلات، مناطق، مساجد، بازارها، حمام‌ها، کاروانسراها، مدارس، دارالحدیث‌ها، تکایا، بیمارستان‌ها، علما، و. . . استانبول و احوالات پادشاهان عثمانی از اوایل شکل‌گیری عثمانی تا اوایل زمان سلطان محمدخان چهارم (۱۰۹۱-۱۰۵۸هـ‌ق/ ۱۶۸۰-۱۶۴۸م) پرداخته است.

موضوعات جلد دوم سفرنامه اولیاء چلبی

جلد دوم وقایع سالهای ۱۰۵۸-۱۰۵۰هـ‌ق/ ۱۶۴۸-۱۶۴۰م، را در بر می‌گیرد. اولیاء در روز جمعه اول محرم سال ۱۰۵۰هـ‌ق/ ۲۳ آپریل ۱۶۴۰م، و بدون اجازه پدر به بورسه سفر کرد (چلبی، ۱۳۱۴، ج۲: ۴) بعد از بازگشت به استانبول، اجازه پدر را دریافت کرد و به همراه عمر پاشا والی جدید طرابوزان به آنجا سفر کرد (چلبی، ۱۳۱۴، ج۲: ۶۹). وی سراسر سواحل دریای سیاه را سفر نمود و در لشکرکشی سلطان ابراهیم به سال ۱۰۵۰هـ‌ق/ ۱۶۴۰م، به آزوق شرکت کرد (چلبی، ۱۳۱۴، ج۲: ۱۱۳). به گفته پورگشتال و شاو، وی احتمالا در این نبرد موذن اردوی سلطان ابراهیم بوده است (پورگشتال، ۱۳۸۷، ج۳: ۲۰۶۹؛ شاو، ۱۳۷۰، ج۱: ۴۹۲). بعد از آن، وی در نبردهای کرت و مالت شرکت کرد. اولیاء در سال ۱۰۵۶هـ‌ق/ ۱۶۴۶م و با انتصاب عمویش دفترزاده محمدپاشا به حکومت ارزروم به عنوان مامور تحصیل مالیات، همراه وی عازم ارزروم شد (شاو، ۱۳۷۰: ج۱: ۴۹۲). در ادامه همین سفر است که وی برای نخستین بار به ایران سفر کرد.

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-06]

موضوعات جلد سوم سفرنامه اولیاء چلبی

جلد سوم مربوط به سفرهای اولیاء چلبی در طی سالهای ۱۰۶۳-۱۰۵۸هـق/ ۱۶۵۲-۱۶۴۸م، می‌باشد. وی بعد از انتصاب مرتضی پاشا به ولایت شام (حک: ۱۰۵۹-۱۰۵۸هـق/ ۱۶۴۹-۱۶۴۸م) به عنوان تحصیلدار مالیاتی و پیک با وی همراه شد و پس از عزل مرتضی پاشا، به استانبول بازگشت. بعد از چندی دایی اش ملک احمدپاشا به صدراعظمی (۱۰۶۱-۱۰۶۰هـق/ ۱۶۵۱-۱۶۵۰م) امپراطوری عثمانی رسید. اما بعد از یک سال ملک احمدپاشا از صدراعظمی عزل و به عنوان والی سیلیستره و سپس روملی انتخاب شد. اولیاء از اواخر سال ۱۰۶۱ الی ۱۰۶۳هـق/ ۱۶۵۲-۱۶۵۰م، همراه وی شد. در سال ۱۰۶۳هـق/۱۶۵۲م، ملک احمدپاشا از حکومت روملی عزل گردید. اولیاء نیز به همراه وی به استانبول بازگشت.

موضوعات جلد چهارم سفرنامه اولیاء چلبی

جلد چهارم، گزارش سفر به شرق ترکیه و سپس سفر مجدد وی به ایران است. ملک احمدپاشا در سال ۱۰۶۵هـق/ ۱۶۵۴م، به عنوان والی ایالت وان انتخاب گردید. لذا اولیاء نیز همراه وی عازم وان گردید و از ملطیه، دیاربکر، جزیره، ماردین، سنجار، میافارقین، بتلیس، اخلاط، عادلجواز، ارجیش، بارگیری و وان دیدن کرد. او در سوم ذی القعده سال ۱۰۶۵هـق/ ۴ سپتامبر ۱۶۵۵م، از وان به سمت ایران حرکت کرد و از مناطق ارومیه، اشنویه، سلماس، تبریز، مراغه، کهروان، اردبیل، سراب، نهاوند، کنگاور، همدان، کرمانشاه، درگزین، قزوین، الموت، قم، ری، دماوند، کاشان و ساوه دیدن کرد.

موضوعات جلد پنجم تا دهم سفرنامه اولیاء چلبی

جلد پنجم شامل ادامه سفرهای اولیاء چلبی در سال ۱۰۶۶هـق/ ۱۶۵۶م و بعد از سفر به ایران است. او به سمت عراق حرکت کرد و بعد از بازدید از موصل و وان، به استانبول بازگشت. چلبی سپس در سفر به مناطق اوزی، وارنا، در لشکرکشی لهستان، اوکراین و بوسنی شرکت جست. همچنین در جلد پنجم کتابش، اطلاعاتی در خصوص همراهی‌اش با سلطان محمد چهارم در سفر به آناتولی، حوادث مربوط به حسن پاشا اباضه، شورش افلاق بر ضد عثمانی، رهبر جلالی و ... ارائه می‌دهد.

در جلد ششم، چلبی بیشتر به توصیف صربستان، مجارستان، بلغارستان و رومانی امروزی پرداخته است. موضوع جلد هفتم، ادامه سفر اروپایی چلبی در فاصله سالهای ۱۰۷۷-۱۰۷۴هـق/ ۱۶۶۲-۱۶۶۶م است که از مناطقی همچون بلگراد، وین، بودین و سپس ولایات افلاق و بوغدان در رومانی امروزی، کریمه، داغستان و قفقاز شمالی دیدن کرد و شرح رویدادهایش را در این جلد توصیف نمود. اولیاء در سال ۱۰۷۶ و ۱۰۷۷هـق/ ۱۶۶۶ و ۱۶۶۷م، از طریق قفقاز سفری کوتاه به دربند، باکو و گیلان داشته است.

جلد هشتم، شرح سفر اولیاء چلبی به کریمه، رومانی، آلبانی و دیگر بلاد اروپایی در سالهای ۱۰۷۸ و ۱۰۷۹هـق/ ۱۶۶۸ و ۱۶۶۹م می‌باشد. جلد نهم شرح سفر به مکه در سالهای ۱۰۸۲-۱۰۸۱هـق/ ۱۶۷۱-

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-06]

۱۶۷۲م می‌باشد. وی در این جلد به توصیف شهرهای واقع در مسیر طولانی استانبول تا مکه و مدینه پرداخته است. در پایان در جلد دهم، چلبی به توصیف مصر و مناطق مجاور آن شامل سواحل نیل، سودان و حبشه پرداخته است. این سفر طولاتی از سال ۱۰۸۳ تا ۱۰۹۱هـ‌ق/ ۱۶۷۳ تا ۱۶۸۰م، به درازا کشیده است.

سفر اول اولیاء چلبی به ایران

چلبی سه سفر به ایران داشته است. وی در جلدهای دوم، چهارم و هفتم به شرح سفرهای خود به ایران پرداخته است. نخستین سفر وی به ایران، در دوره سلطنت شاه صفی و عباس دوم صفوی و از اواسط سال ۱۰۵۶هـ‌ق/ ۱۶۴۶م الی اوایل سال ۱۰۵۷هـ‌ق/ ۱۶۴۷م، بوده است. علت عزیمت وی به ایران، آنچنان که خود توصیف می‌کند، بدینگونه بوده است که حاکم قلعهٔ شوشیک، از توابع ارزروم در مجاورت مرزهای ایران، برخی نواحی تابع ایروان در قلمرو صفوی را عرضهٔ تاخت و تاز و غارت خود قرار داد. حاکم ایروان با ارسال نامه و ایلچی به حضور والی ارزروم، شکایت خود را از این اتفاقات اعلام نمود (اولیا، ۱۳۱۴، ج۲: ۲۱۹). والی ارزروم نیز نیروهایی را برای سرکوب حاکم شوشیک اعزام کرد. اما بعد از تصرف قلعه، حاکم قلعه به ماکو فرار نمود. والی ارزروم نیز اولیاء را به همراه هیاتی مامور بازگرداندن حاکم شورشی شوشیک کرد و آنها را به طرف قلعه ماکو اعزام نمود. بعد از حل مساله، این بار اولیاء به عنوان مامور گمرک و برای ایجاد و گسترش روابط اقتصادی و تجاری، ماموریت پیدا کرد به ایروان و تبریز سفرکند. وی در این سفر، به شهرها و روستاهای آذربایجان، شروان و قراباغ رفت که شرح آنها در متن سفرنامه موجود است. اولیاء یک هفته بعد از بازگشت به عثمانی در اوایل سال ۱۰۵۷هـ‌ق/ ۱۶۴۷م، به درخواست حاکم وان و از طرف محمد پاشا دفترزاده، بیگلربیگی ارزروم، برای پیگیری برخی امور مجدداً به ایروان سفر کرد و بعد از حل و فصل موضوع به ارزروم باز گردید که البته برخی نویسندگان عثمانی آن را سفری جداگانه در نظر می‌گیرند.

سفر دوم اولیاء چلبی به ایران

این مسافرت از اواخر سال ۱۰۶۵ الی اواسط ۱۰۶۶هـ‌ق/ ۱۶۵۶-۱۶۵۵م، به طول انجامیده است. علت این سفر بدین قرار بوده که به دنبال تجاوزات عشایر پنیانیشی به حوالی ارومیه و اقدام به قتل و غارت در نواحی مرزی تحت حاکمیت ایران، حاکم ارومیه به آنها یورش برد و هزاران رأس از احشام آنها را غصب کرد و با خود به ارومیه آورد. همچنین برادر مرتضی پاشا بیگلربیگی بغداد توسط خان دنبلی دستگیر و محبوس گردید. ملک احمدپاشا والی وان، اولیاء را مامور رسیدگی به این امور کرده و ضمن نوشتن مکتوبی به حاکم ارومیه مبنی بر آزاد کردن مرتضی پاشا از اولیا خواست که شرایط آزاد کردن او را از گنجعلی‌خان بخواهد (چلبی، ۱۳۱۴، ج۲: ۲۶۹) همچنین بیک عشایر پنیانیشی را همراه او کرد تا در ارومیه پیگیر شکایات خود باشد (چلبی، ۱۳۱۴: ج۲: ۲۷۰). اولیاء همچنین وظیفه داشته بعد از آن به نزد خان تبریز

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-06]

رفته، هدایا و مکتوبی تقدیم وی نماید. ملک احـمدپاشـا همچنین سفیر دیگری به نام ساری علی آقا را همراه با نامه‌هایی مأمور عزیمت به دربار شاه عباس دوم در اصفهان نمود (چلبی، ۱۳۱۴، ج۲: ۲۷۰). اولیاء بعد از انجام ماموریت خود در ارومیه و تبریز، به سیاحت در شهرهای اردبیل، نهاوند، کنگاور، همدان، درگزین، دینور، قصرشیرین، قزوین، قم، کاشان، سـاوه، دماوند و ری پرداخت و از طریق درتنگ و درنه به بغداد رفت.

سفر سوم اولیاء چلبی به ایران

سومین سفر اولیاء به ایران در سال ۱۰۷۷هـ‌ق/ ۱۶۶۷م اتفاق افتاده است. این سفر بسیار کوتاه بود و اولیاء در ادامه سفرهایی که در مناطق بالکان و اطراف دریای سیاه چون کریمه و قفقاز شمالی داشت، سفری کوتاه به داغستان، دربند، باکو و گیلان انجام داد.

پیشینه ترجمه سیاحتنامه

علی رغم آنکه سفرنامه اولیاء به بسیاری از زبان‌های دنیا ترجمه شده است، اما تاکنون متن کامل سفرهای اولیاء به ایران ترجمه نشده و تنها خلاصه‌ای از سـفر اول او که مربوط به تبریز و شهرهای اطراف آن است توسط حسین نخجوانی به فارسی در مقاله‌ای تحت عنوان *«ترجمه و تلخیص سیاحتنامه اولیاء چلبی»* ترجمه شده که آنهم گزارشی دقیق نیست (نخجوانی، ۱۳۳۸). همچنین کتابی تحت عنوان *«کرد در تاریخ همسایگان»* توسط فاروق کیخسروی از ترکی استانبولی به فارسی ترجمه گردیده (کیخسروی، ۱۳۶۴) که در آن به سفرهای اولیاء چلبی به مناطق کردنشین ترکیه پرداخته شده است. اما اطلاعاتی در مورد مناطق ایران ندارد.

جدای از فقدان ترجمه، متاسفانه مقالات و پژوهش‌هایی که به بررسی سیاحتنامه پرداخته باشند، بسیار ناچیزند. بهترین آثاری که در خصوص شناخت آثار اولیاء چلبی در ایران به رشته تحریر درآمده است، عبارتند از مقاله رسول عربخانی با عنوان *«ملاحظاتی درباره‌ی گزارش اولیاء چلبی از ایران»* که در مجله پژوهش‌های ایرانشناسی چاپ گردیده است (عربخانی، ۱۳۹۴). مقاله دیگری در این مورد، با عنوان *«گزارش سفر اولیاء چلبی به حرمین شریفین»* تالیف الصفصافی احمد المرسی به چاپ رسیده است که توسط رسول جعفریان از عربی به فارسی ترجمه گردیده است (الصفصافی، ۱۳۸۴). همچنین دو مقاله توسط منیژه صدری یکی با عنوان *«ایران و ایرانی در سفرنامه‌ی ابن بطوطه و اولیای چلبی»* و مقاله دیگری با عنوان *«زن در سفرنامه اولیاء چلبی»* اثری از نورالدین قمیجی، به فارسی ترجمه شده است (قمیجی، ۱۳۸۸). مقاله *«چند اصطلاح کردی در متن ترکی سیاحتنامه اولیاء چلبی»* که توسط مصطفی دهقان در مجله زبانشناسی چاپ گردیده است (دهقان، ۱۳۸۵) اشاراتی به سفرنامه چلبی به ایران دارد. البته بخش‌های مربوط به ایران و قفقاز توسط دکتر جوادی به انگلیسی ترجمه و چاپ شده است. لذا با توجه به اهمیت و

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-06]

البته فقدان ترجمه کامل کتاب، مترجمین به دلیل وسعت و حجم کتاب، تنها قسمت‌های مربوط به ایران را ترجمه و به همین منظور عنوان کتاب «سفرنامه اولیاء چلبی به ایران عصر صفوی» انتخاب شده است.

نسخه‌های سفرنامه

مهم‌ترین نسخه‌های خطیِ باقی مانده از سفرنامه چلبی، نسخه کتابخانه توپقاپی، نسخه کتابخانه پرتو پاشا[1]و نسخه کتابخانه بشیراغا[2]است. البته نسخه‌های دیگری نیز موجود است از جمله نسخه‌های ناقص کتابخانه توپقاپی، نسخه کتابخانه حمیدیه، کتابخانه ییلدیز، کتابخانه خالص افندی، نسخه لندن و وین که نواقصی دارند. برای نخستین بار نجیب عاصم و با حمایت احمد جودت، شش جلد از سفرنامه را در فاصله سالهای ۱۳۱۸-۱۳۱۴ش/ ۱۹۳۹-۱۹۳۵م، تصحیح و چاپ نمودند.[3] نجیب عاصم در این تصحیح، نسخه کتابخانه پرتو پاشا را اصل قرار داده است. اگرچه نیم نگاهی نیز به نسخه‌های کتابخانه بشیراغا و توپقاپی داشته اما فرصت استفاده تنقیدی از آنها را پیدا نکرده است. ازاین رو اغلاط بسیاری دارد و موفق به خواندن تمام، کمال و بی‌نقص سفرنامه نشده است. در پایان، جلدهای هفتم تا دهم سفرنامه بعد از اتمام جنگ جهانی و در سال ۱۳۰۶ش/ ۱۹۲۸میلادی توسط تاریخ انجمن ترک تصحیح و چاپ گردید.

واقعیت یا تخیل در گزارش‌های اولیاء چلبی

یکی از سوالاتی که بسیاری بعد از خواندن سفرنامه اولیاء از خود می‌پرسند این است که آیا آنچه را که وی نوشته، بر اساس واقعیت بوده یا حاصل خیال پردازی اوست؟ بسیاری اولیاء را متهم می‌کنند که برخی از سفرهایش خیالی است و او هرگز در آنها شرکتی نداشته است. در نگاه اول به نظر می‌رسد این ایراد در مورد سفرهایش به ایران وارد باشد زیرا برخی از نوشته‌های اولیاء آراسته به خرافات، کپی مطالب کُتُب دیگران، اخبار غیبی، رؤیاهای شگفت انگیز، ستایش از خود، نقل عجایب و غرایب و. . است. همچنین اطلاعات غلطی که نه تنها در هیچ منبع دیگری موجود نیست بلکه کاملاً متفاوت از آنهاست یا مسیر سفرهایش اشتباهی و جابه جا است. به عنوان مثال می‌نویسد بعد از آبگرم خرقان به شهر مراغه رسیدم، یا از سهند حرکت کرده به نهاوند می‌رسد، از کوه بیستون به یکباره به شهر همدان می‌رسد، از کرمانشاه به یه یکباره به درگزین می‌رود، از قصرشیرین به قزوین می‌رسد، از دیلم به قصراللصوص می‌رود، از سنندج به قم می‌رسد، یا از کوه‌های سبلان گذشته بعد از گذر از دامنه کوه‌های عمادیه به قصبه موصله می‌رسد، یا از از موصله گذر کرده به قلعه سهند می‌رود و چندین مورد دیگر.

---

۱. بعدها به کتابخانه ملت استانبول منتقل شد.

۲. بعدها به کتابخانه سلیمانیه استانبول انتقال داده شد.

۳. اولیاء چلپی (۱۰۹۳-۱۰۲۱ق)، سیاحتنامه سی، اولیاچلپی محمدظلی بن درویش، طابعی احمد جودت، معارف نظارت جلیله سنک رخصتله ایلک طبعی، چاپ اول در سعاده اقدام مطبعه سی ۱۳۱۴ق.

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-06]

چلبی همچنین در توصیفاتش از شهرهای ایران، به شدت از آثار *«نزهه القلوب»* حمدالله مستوفی و *«آثار البلاد»* ابوبکر قزوینی کپی برداری و الگوبرداری نموده است. کپی برداری مانند اطلاعاتی که در خصوص بخش‌های مراغه و تبریز ارائه می‌کند، الگوبرداری نیز بدینگونه که در نوشتن گزارش‌ها فقط مصداق‌ها را تغییر داده است مثلاً به مانند مستوفی در مورد همه شهرها از جملات کوتاه و جملات کلیشه‌ای مانند اینکه در ابتدا فلانی ساخته، بعدها خراب شده، یکی از خلفای بنی عباس آن را تجدید عمارت کرده، مغولها آن را خراب کردند و ... استفاده کرده است. همه اینها عاملی برای تردید در کلیات کتاب است.

تنها احتمالی که می‌توان از اشتباهات نوشته‌های اولیاء چلبی برداشت کرد، این است که اولیاء با توجه به اینکه سفرنامه را در اواخر عمرش به رشته تحریر درآورده، به دلایلی چون انبوه نوشته‌ها، گذر زمان، پارگی، پوسیدگی یا مفقود شدن نوشته‌ها، فراموشی، کهولت سن و. . . دقت چندانی در نوشتن انجام نداده است. شاو نیز در دفاع از نوشته‌های اولیاء می‌گوید با مقایسه دقیق جزییاتی که در سیاحت‌نامه توصیف می‌شود و بسیاری منابع دیگر که فقط در آرشیوهای دولتی عثمانی یافت می‌گردد، دقت و صحت اثر اولیاء تا حدودی تایید شده است. دقت و صحتی که تنها از حضور و مشارکت شخص نویسنده در سفرها و وقایع حکایت می‌کند (شاو، ۱۳۷۰، ج۱: ۴۹۴). همچنین بارتولد نیز علی رغم تمام ایراداتی که بر سفرنامه اولیاء وارد دانسته در این خصوص می‌نویسد: «سیاحتنامه اولیا چلبی، علی رغم مطالب ساختگیش از نظر کمیت و کیفیت مطالب، از بزرگترین آثار جغرافیایی متقدم عرب، پیشی جسته است» (بارتولد، ۱۳۳۷: ۱۴۳).

ذکر این نکته نیز ضروری است که سفرنامه اولیاء چلبی حتی اگر تماماً جعلیات و ساخته تخیلات نویسنده آن باشد، مطالعه آن برای پژوهشگران ایرانی جالب خواهد بود زیرا مطالعه این یادداشت‌ها می‌تواند فضای ذهنی و دیدگاه‌های ماموران رسمی دربار عثمانی در خصوص ایران، زبان فارسی، مذهب رسمی کشور، قزلباشان، باورها و اعتقادات و همچنین فضای فرهنگی و سیاسی حاکم بر امپراطوری عثمانی را ترسیم کند. نظرات اولیاء چلبی را می‌توان الگویی برای فهم دیدگاه عثمانی‌ها از جامعه و سیاست ایران اواخر صفوی، مصادف با عصر شاه صفی و شاه عباس دوم، تلقی کرد (عربخانی، ۱۳۹۴: ۶۵).

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-06]

فهرست منابع و مآخذ

ـ قرآن کریم

ـ اسکندربیک منشی (۱۳۷۷)، *تاریخ عالم آرای عباسی*، تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، جلد سوم، تهران: دنیای کتاب.

ـ بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ (۱۳۳۷)، *فرهنگ و تمدن مسلمانان*، ترجمه علی اکبر دیانت، تبریز: ابن سینا.

ـ بروسه‌لی، محمدطاهر، (۱۳۴۲). *عثمانلی مؤلفلری*، استانبول.

ـ پورگشتال، هامر (۱۳۸۷)، *تاریخ امپراطوری عثمانی*، ترجمه میرزا زکی علی آبادی، به اهتمام جمشید کیان فر، تهران: اساطیر.

ـ تاورنیه، ژان باتیست، (۱۳۸۳). *سفرنامه تاورنیه*، ترجمه حمید ارباب شیرانی، تهران: نیلوفر.

ـ جنابدی، میرزا بیگ حسین بن حسینی (۱۳۷۸)، *روضه الصفویه*، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

ـ چلبی، اولیاء (۱۳۱۴). *سیاحتنامه*، تصحیح نجیب عاصم، استانبول.

ـ چلبی، اولیاء (۱۳۱۴ق)، *سیاحتنامه سی*، اولیا چلپی محمدظلی بن درویش، طابعی احمد جودت، معارف نظارت جلیله سنک رخصتله ایلک طبعی، چاپ اول درسعاده اقدام مطبعه سی.

ـ حافظ ابرو، عبدالله بن لطف الله (۱۳۸۰)، *زبده التواریخ*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات سید کمال حاج سید جوادی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

ـ شامی، نظام الدین (۱۳۷۹)، *ظفرنامه شامی*، با کوشش پناهی سمنانی، تهران: مهر آئین.

ـ شاو، ا. ج (۱۳۷۰). *تاریخ امپراطوری عثمانی و ترکیهٔ جدید*، ترجمهٔ رمضان‌زاده، مشهد: آستان قدس.

ـ قزوینی، زکریا بن محمد (۱۳۹۵)، *آثار البلاد و اخبار العباد*، ترجمه محمد مراد بن عبدالرحمن، تصحیح سید محمد شاهمرادی، تهران: دانشگاه تهران.

ـ کرد در تاریخ همسایگان (۱۳۶۴)، *سیاحتنامه اولیاء چلبی*؛ ترجمه فاروق کیخسروی، ارومیه: انتشارات صلاح الدین ایوبی

ـ مستوفی، حمدالله (۱۳۳۶)، *نزهه القلوب*، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران: طهوری.

ـ منشی قمی، احمد بن حسین (۱۳۵۲)، *گلستان هنر*، تصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوانساری، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

ـ یارشاطر، احسان (۱۳۵۴)، *دانشنامه ایران و اسلام*، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب طهران.

مقالات:

ـ الصفصافی، احمد المرسی (۱۳۸۴)، *«گزارش سفر اولیاء چلبی به حرمین شریفین»*، مجموعه میقات حج، ترجمه رسول جعفریان، شماره ۵۲، تابستان ۱۳۸۴.

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-06]

ـ دهقان، مصطفی (۱۳۸۵)، «*چند اصطلاح کردی در متن ترکی سیاحتنامه اولیاء چلبی*»، مجله زبانشناسی، سال بیست و یکم، شماره اول و دوم، ۱۳۸۵.

ـ صدری، منیژه (۱۳۹۳)، «*ایران و ایرانی در سفرنامه‌ی ابن بطوطه و اولیای چلبی*»، تاریخ اسلام و ایران، شماره ۲۳، پاییز ۱۳۹۳.

ـ عربخانی، رسول (۱۳۹۴)، «*ملاحظاتی درباره ی گزارش اولیا چلبی از ایران*»، *پژوهش های ایرانشناسی*، سال ۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۴.

ـ قمیجی، نورالدین (۱۳۸۸)، «*زن در سفرنامه اولیاء چلبی*»، ترجمه منیژه صدری، سمینار بین المللی زن در تاریخ اسلام از سقوط بغداد تا تاریخ معاصر.

ـ نخجوانی، حسین (۱۳۳۸)، «*ترجمه و تلخیص سیاحتنامه اولیاء چلبی*»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، شماره ۵۰، صص ۲۶۱-۳۰۱.

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-06]

فهرست مطالب کتاب

مقدمه
زندگینامه اولیاء چلبی
سفرهای اولیاء چلبی
موضوعات جلد اول سفرنامه اولیاء چلبی
موضوعات جلد دوم سفرنامه اولیاء چلبی
موضوعات جلد سوم سفرنامه اولیاء چلبی
موضوعات جلد چهارم سفرنامه اولیاء چلبی
موضوعات جلد پنجم تا دهم سفرنامه اولیاء چلبی
سفر اول اولیاء چلبی به ایران
سفر دوم اولیاء چلبی به ایران
سفر سوم اولیاء چلبی به ایران
پیشینه ترجمه سیاحتنامه
نسخه‌های سفرنامه
واقعیت یا تخیل در گزارش‌های اولیاء چلبی

نخستین سفر اولیاء چلبی به ایران در سال ۱۰۵۷- ۱۰۵٦ هـ.ق/۱٦٤۷-۱٦٤٦م
مدخل
روستای گنبد طهمورث
قلعه ماکو
موقعیت قلعه ماکو
روستای ایلیجه لر
روستای ییلاجیق
روستای باروتخانه
روستای دوشی قایا
روستای چاغله غورنه
قلعه قرشی
روستای مصیرکند
روستای رخ خان

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-06]

منزل اوچ کلیسا

عجایب و غرایب اوچ کلیسا

روستای سکون

منزل کنار رود زنگی چای

روستای سدرک

گرماب سدرک

زاویه احمدبیگ

توصیف شهر قره باغلار

اوصاف قلعه نخجوان نقش جهان

منزل کسیک گنبد

کناره رود ارس

اوصاف شهر قره باغلار کوچک

روستای کرکنه

قصبه زنوز

توصیف قلعه تسوی

اوصاف شهر مرند باغ ارم مانند

روستای کهریز (کهرین)

روستای سهلان

ورود به تبریز

اوصاف شهر عظیم و قلعه قدیم تبریز دلاویز

اوصاف قلعه تبریز

اوصاف مساجد تبریز

مدارس تبریز

دارالقراءهای قرآن (مکتب قرائت قرآن)

دارالحدیث

مکتبخانه کودکان ابجدخان

تکیه‌های دراویش

چشمه‌ها و آبهای روان

سقاخانه‌ها

محلات تبریز

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-06]

قصرهای اعیان و اشراف

کاروانسراهای تبریز

مهمانسراهای بزرگان

مهمانسراهای فقرا

بازارها و بازارچه‌ها

اوصاف رخسار اهالی

اوصاف بزرگان و اعیان

در توصیف اطباء

صلحا و مشایخ

در توصیف مصنفین و شعرای این شهر

پوشاک و لباس اهالی

زبان اهالی شهر تبریز

بناهای عبرت نمای این شهر

آب و هوای این شهر

در بیان آبهای زلال شهر

در بیان چاه‌های شهر تبریز

در توصیف اقلیم شهر

حمام‌های عمومی شهر

حمام‌های مخصوص اعیان

در بیان حبوبات و محصولات شهر تبریز

صنایع تبریز

خوردنی‌ها و آشامیدنی‌های شهر تبریز

میوه‌جات تبریز

نوشیدنی‌های تبریز

عمارت‌های تبریز

تفریحات و تفرجگاه‌های مردم تبریز

گشت و گذار به همراه حاکم در نواحی تبریز

من بدایع المناظرات

اخلاق مذموم ایرانیان

زیارتگاه اولیا و بزرگان

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-06]

اوصاف شام غازان

اوصاف قلعه قمله

اوصاف شهر مراغه

اوصاف قلعه و شهر قدیم اوجان

اوصاف قلعه کهروان/ کهران

اوصاف پایتخت قدیم ایران، شهر اردبیل

اوصاف دریاچه اردبیل

اوصاف معادن سنگ سبلان

یک سنگ عجیب

زیارتگاه بزرگان اردبیل

روستای آرامشاه

روستای یارعلی

میرزا عماد

بازگشت به تبریز

حرکت از تبریز به ایروان

روستای حاجی حرامی

روستای صوفیان

روستای مزیدخان

روستای کره مش

روستای وشله

اوصاف شهر و قلعه خوی دلجوی

بهستان

چورس

روستای مللی

چمنزار توت آلوسی

قفاج/ قاغاج

روستای افشار کندی

شورگل

شرابخانه

روستای سیف‌الدین

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-06]

روستای تلّ فراق

ورود به شهر ایروانِ آذربایجان

ذکر بنای شهر ایروان

قلعه ایروان

روستای خواجه باغی

دمیرجی حسن

شهر گنجه

زیارتگاه شهدای عثمانی

اوصاف قلعه و شهر عظیم ارش

اوصاف قلعه شکی

احوالات قبیله ایت تیل (زبان سگ)

اوصاف قبیه قیتاق

زبان و اصطلاحات قیتاق‌ها یکی از شعبات قوم مغول

اوصاف شهر نیاز آباد

زیارتگاه اوشار بابا (افشار بابا)

کوه ییلبیز

روستای گوگسو

اوصاف قلعه شماخی

زیارتگاه پیر درکوه

ضیافت حاکم باکو

اوصاف قلعه باکو

عزیمت از قلعه باکو به گرجستان

ناحیه مسکر

اوصاف شابوران

اوصاف بندر باب، یعنی شهر باب الابواب، سد اسکندر ذوالقرنین و قلعه دمیر قاپو

اوصاف قلعه دربند دمیرقاپو

عمارت‌های درون قلعه

زیارتگاه دربند

عزیمت از دربند به گرجستان

گرجستان

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-06]

اوصاف تفلیس

توصیف قلعه تفلیس

زیارتگاه‌ها

اوصاف قلعه قدیم آزغور

زبان گرجیان شوشاد

نسل ملوک گرجستان

آخسقه

سفر دوم اولیاء چلبی به ایران در سال ۱۰۵۷هـ.ق/۱٦٤۷م

عزیمت مجدد به ایروان در سال ۱۰۵۷هـ.ق/ ۱۶۴۷م

سفر سوم اولیاء چلبی به ایران در سال ۱۰٦٥-۱۰٦٦هـ.ق/۱٦٥٥-۱٦٥٦م

مدخل

اوصاف قلعه قطور

موقعیت قلعه قطور

محمد دره

اوصاف قلعه آلباق

روستای حناصون

قلعه قارنی یاریق

منزل خوپاش

قلعه بردوک

موقعیت قلعه بردوک

روستای حسینه

روستای حریر

قلعه غازی قیران

موقعیت قلعه غازی قیران

دره قوپاخ

روستای چولان سلطان

روستای سلطان افشار

روستای پیره دوس

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-06]

روستای انزلی سلطان

روستای جبنه

روستای حریر سلطانی

روستای خرمن شاهی

اوصاف توپراق قلعه ارومیه (توپراق حصار غازان)

صورت عهدنامه

در بیان احوال قلعه ارومیه

اوصاف شهر ارومیه

ستایش نوشیدنی‌های ارومیه

ستایش دریاچه ارومیه

مقابر و مشایخ اولیاء الله در ارومیه

مناقب شیخ حضرت قوچ آغاسلطان

نتیجه هتک حرمت به نعش قوچ آغاسلطان

روستای جولان

قلعه دومدوم

ستایش شهر اشنویه

روستای قوچ آغابابا

قلعه دنبلی

موقعیت قلعه دنبلی

زیارتگاه‌های دنبلی

روستای سوندوک خان

قصبه علی یار

روستای میرزاخان

شهر ارومیه

راهی شدن از ارومیه و رفتن به تبریز و اصفهان نصف جهان

روستای امام رضا

زیارتگاه مقام امام رضا

روستای شاهسون

روستای بیجور

روستای یزدان

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-06]

اوصاف قلعه سلماس یعنی شهر قدیم دلماس

روستای کج آباد

روستای سراو

اوصاف قلعه تسوی (تسوج)

قومله

روستای مزیدخان

روستای سوجه‌جان

روستای بندماهی

روستای شبتری

ورود به شهر تبریز

حرکت از تبریز و آذربایجان

ناحیه مهرانرود

روستای سعید آباد

روستای جولان دورق

اوصاف شهر ذوالقدریه یعنی قلعه سلطانیه

روستای علمدن

سیادهن

روستای کج آباد

قلعه قره‌قان (خرقان)

اوصاف شهر مراغه

روستای طورناچایری

روستای شاه بندر

اوصاف شهر اردبیل (هرزبیل)

اوصاف شهر سراو

زیارتگاه شهداء و وزرای آل عثمان

اوصاف پایتخت قدیم ایران شهر اردبیل عظیم

اوصاف قصبه موصله

اوصاف شهراوند یعنی قلعه سهند

نهاوند

رباط شهر

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-06]

روستای سیدلر

اوصاف قلعه کنگور

اوصاف قلعه سرخ بید

قلعه کوه بیستون

اوصاف کوه بیستون

اوصاف شهر همدان

کلیات شهر همدان

فتوحات قدیم همدان

زیارتگاه‌های همدان

روستای اوه

کرمانشاه

اوصاف قلعه درگزین

اشکال رباط بیرونی

در بیان روز عاشورا و خواندن مقتل امام حسین (رضی الله عنه)

تتمه شهر درگزین

تاریخ و فتوحات شهر درگزین

قلعه پیله‌ور

قلعه دناور

ستایش دیار کوه بات یعنی قلعه جم

قلعه دست پول

آثار قصر شیرین

اوصاف شهر قزوین

توصیف قلعه قزوین

سقاخانه‌ها

بازار

علما، طبیبان و جراحان

البسه و پوشاک

اسامی مردان و زنان

محصولات، خوردنی‌ها و نوشیدنی‌های شهر قزوین

تفرجگاهها

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-06]

باغات

زبان مردم قزوین

عجایب شهر قزوین

تتمه شهر قزوین

زیارتگاه‌های شهر قزوین

ستایش شهر الموت قلعه موت

توصیف رباط بیرونی

توصیف شهر قدیم معظم و دارالعالمان دیلم

قلعه خسرو پرویز (قصراللصوص)

توصیف بلده بی‌داد قلعه اسد آباد

اوصاف بلده خوبان قلعه باغ جنان

اوصاف قلعه مهربان

اوصاف شهر عتیق سنه

بیرون شهر سنه

توصیف شهر قم

اوصاف شهر کاشان

توصیف قلعه فین کاشان

ابیات برغوثیه

اوصاف زیارتگاه ملوک و سلف سلاطین

اوصاف شهر گلپایگان

اوصاف شهر ساوه

نرخ و اوزان شهر

اوصاف شهر شهیر ری

زیارگاه‌های شهر ری

قلعه دماوند

اوصاف قلعه دماوند

کوه دماوند

ییلاق‌های کوه دماوند

اوصاف کوه عقره

منزل شاه کوپرو

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-06]

روستای فجارخان
اوصاف قلعه درتنگ
اوصاف قلعه درنه

سفر چهارم اولیاء چلبی به ایران در سال ۱۰۷۷-۱۰۷۶هـ.ق/۱۶۶۶-۱۶۶۵م
در بیان قلاع و شهرهای اطراف دربند
اوصاف قلعه باکو

اعلام
فهرست منابع

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-06]

[Downloaded from jnrihs.ir on 2026-11-06]